

પાંચે સમવાય : પર્યાયરૂપ !

શ્રી દિગમ્બર જैન જગતમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામી, નિશ્ચય-વ્યહાર, ઉપાદાન-નિમિત્ત અને ક્રમબદ્ધ—એ પાંચ મહાસિદ્ધાંતનો જैન-જગતમાં શાંખનાદ ફૂંકનાર તરીકે વર્તમાનમાં તો જગવિખ્યાત છે જ પરંતુ આ પાંચ મહાસિદ્ધાંતો દિગમ્બરધર્મના અધ્યાત્મનો આધારસ્તંભ હોવાથી પંચમ આરાના અંત સુધી આ સિદ્ધાંતો ઉજાગર રહેશે એટલે તે સિદ્ધાંતોના પ્રખર પ્રચારકના રૂપમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પાંચમા આરાના અંત સુધી સુપ્રસિદ્ધ રહેશે.

આ પાંચ મહાસિદ્ધાંતોની પવિત્ર જ્ઞાન-ગંગામાં સ્નાન કરીને મુમુક્ષુ સમાજ પોતાને ધન્ય થર્ડ ગયાની અનુભૂતિ કરે તે તો સ્વાભાવિક જ હોય. તદુપરાંત ‘આબાળ-ગોપાળ સૌને સદાકાળ જાણનારો જણાઈ રહ્યો છે’, ‘સ્વપરપ્રકાશકસ્વભાવ વડે સદાય સ્વને જાણી રહ્યો છે’, તથા ‘દરેક દ્રવ્યની દરેક સમયની પર્યાય સત્ત હોવાથી અહેતુક છે—તેના ઉત્પાદવ્યયનું નથી કારણ દ્રવ્ય-ગુણ કે નથી કારણ નિમિત્ત—તેથી પર્યાય પોતાના ષટ્કારકોથી સ્વતંત્ર પરિણમે છે’—અને સ્વતંત્રતાની ઘોષણા વડે અધ્યાત્મપિપાસુ જિજ્ઞાસુઓને અકર્તાસ્વભાવ લક્ષણત્ત કરાવીને જાણે કે તેઓશ્રીઓ અમને મોક્ષમાર્ગના રાહગીર-પથિક બનાવી દીધા હોય તેમ તેઓશ્રી પ્રતિ ઉપકૃત અહોભાવ પ્રવર્તે તેમાં શું આશ્રય !

પર્યાયની સ્વતંત્રતા ભાસ્યા વિના દ્રવ્યસ્વભાવની દૃષ્ટિ થવી અસંભવિત છે કેમ કે દ્રવ્યસ્વભાવ સ્વયં અકર્તા સ્વભાવી છે; તેથી પર્યાય પોતાના ષટ્કારકોથી સ્વતંત્ર પરિણમી રહી છે તે સમજાશે તો જ પર્યાયનું કરૂત્વ છૂટશે એટલે કે તો જ હું પર્યાયમાત્રનો અકર્તા જ્ઞાયક છું અને પ્રતીતિ ઉદિત થશે. તેથી જ તેઓશ્રીના પ્રવચનોમાં અનેક હજારો વાર પર્યાયની સ્વતંત્રતાની ઘોષણા થતી રહેલી. પ્રત્યેક દ્રવ્યની પ્રત્યેક સમયની પર્યાય પોતાના સ્વ-અવસરે પોતાના ષટ્કારકોથી પરિણમવામાં પોતાના દ્રવ્ય-ગુણ તો કારણ નથી અને નિમિત્ત પણ કારણ નથી છતાં અને પર્યાયનું સ્વતંત્ર પરિણમન ત્યારે જ થતું હોય છે કે જ્યારે પાંચેય સમવાય આવી મળે. સ્વભાવ, પુરુષાર્થ, ભવિતવ્યતા, કાઢલદ્ધિ અને નિમિત્ત.—આ પાંચેય સમવાય-કારણો આવીને મળે ત્યારે પર્યાયનું પરિણમન થાય. પર્યાયના પરિણમનમાં દ્રવ્ય-ગુણ કે પરદ્રવ્ય તો કારણ થતું નથી તેથી પર્યાયના પરિણમનમાં જે પાંચ સમવાય કારણો છે તે પણ પર્યાયરૂપ જ હોય, દ્રવ્યરૂપ-ગુણરૂપ કે પરદ્રવ્યરૂપ કારણ ન હોય, અર્થાત્ પાંચ સમવાયો પર્યાયરૂપ હોય, નિમિત્ત અકિંચિત્કર સમવાય છે એટલે કે નિમિત્તરૂપ પરદ્રવ્યની પર્યાય સદ્ગાવરૂપ કે અભાવરૂપ માત્ર ઉપસ્થિત હોવારૂપ અકિંચિત્કર કારણરૂપ હોય છે. બાકીના ચાર સમવાયોમાં એક સ્વભાવ સિવાય ત્રણ તો પર્યાયરૂપ પ્રતિભાસે જ છે પરંતુ સ્વભાવ સમવાય દ્રવ્યરૂપ છે કે પર્યાયરૂપ છે ?—તે સમજવા જેવું છે. વિચારીઓ—

स्वभाव कहेतां द्रव्य ज होवानुं प्रतिभासित थाय. मानी लईअे पांच समवायमां स्वभाव छे ते द्रव्यरूप छे; तो पर्यायना स्वतंत्र परिणमनमां द्रव्य-गुण पण कारण नथी अे महासिद्धांतनुं खंडन थई जशे. वळी पांच समवायमां निमित्तनी पर्याय निमित्तकारणरूप छे ने बाकीना चारे समवाय उपादान कारणरूप छे. ऐनो अर्थ अे थयो के स्वभावने द्रव्यस्वभाव मानवा जतां पर्यायनुं उपादानकारण द्रव्य थयुं. अर्थात् पर्याय पोताना षट्कारकथी स्वतंत्र परिणमे छे जेनुं कारण द्रव्य-गुण पण नथी अे सिद्धांतनुं खंडन थयुं! पर्यायनो कर्ता द्रव्यस्वभाव सिद्ध थता ज्ञायकना अकर्तास्वभावनुं खंडन थयुं!—याद रहे अत्रे अध्यात्मनी सूक्ष्मचर्चाथी विचारीअे छीअे; द्रव्य-पर्याय बे भिन्न-भिन्न टूकडा मानीने चर्चा नथी; द्रव्य-पर्यायनी स्वतंत्रतानी गहनताना संदर्भमां विचारीअे छीअे.—स्वभाव विना कार्य थाय? अरे भाई! स्वभाव विना तो कार्य थवानी कल्पना पण संभवे नहीं, अरे! स्वभाव शुं, बीजा चारे समवायमांथी ओकनी पण उपस्थिति विना कार्य संभवे नहीं, पर्यायनुं परिणमन थाय नहीं. परंतु अहीं विचारणीय बाबत अे छे के पांच समवायमां जे स्वभाव समवाय छे ते द्रव्यरूप छे के पर्यायरूप छे.

अत्रे विचारणा अे चाले छे के पोताना षट्कारकोथी स्वतंत्रपणे परिणमती प्रत्येक समयनी पर्यायनुं परिणमन त्यारे ज थाय छे के ज्यारे पांचेय समवाय आवीने मळे. वळी पर्यायना परिणमननुं कारण द्रव्य-गुण न होवानुं स्वीकार्युं होवाथी पांचेय समवाय पर्यायरूप ज होई शके तो पछी स्वभाव समवायनुं शुं?

स्वभाव बे प्रकारना होय छे : द्रव्यस्वभाव अने पर्यायस्वभाव. ज्यारे प्रमाणना द्रव्यनी चर्चा होय त्यारे द्रव्यनुं परिणमन थवामां कारणरूप तेनुं द्रव्य होय छे. परंतु अकर्ता ज्ञायकनी दृष्टि करवाना प्रयोजनपूर्वक पर्यायनी स्वतंत्रतानी पराकाष्ठाअे पहोंचवानी चर्चामां पर्यायनुं परिणमन थवामां पांचेय समवाय-चाहे उपादानरूप हो के निमित्तरूप हो-पर्यायरूप होय तो ज पर्यायनुं सत् अहेतुकपणुं सिद्ध थवाथी पर्यायना कर्तृत्वनुं लक्ष छूटीने अकर्तास्वभावनुं लक्ष थई शकशे. जोके पांच समवायनी सामान्य चर्चामां स्वभाव समवायने द्रव्य-पर्यायने अभेद करीने स्वभावने द्रव्यरूपे प्ररूपणा करवामां आवी शके छे, तोपण पर्यायनी स्वतंत्रतानो ताग लेवामां स्वभाव समवाय पर्यायरूप स्वभाव होवानुं समजी शकाय छे.

पांच समवायमां पर्यायरूप स्वभाव अटले शुं? दृष्टांतथी विचारीअे—

पूज्य गुरुदेवश्री कानजीस्वामीनो तीर्थकर थवानो स्वभाव छे. तेओ तीर्थकरनुं द्रव्य छे ओम द्रव्य-पर्यायनी अभेदताथी कहेवाय छे. पूज्य गुरुदेवश्रीना आत्मानो स्वभाव तीर्थकररूप मानवा जईशुं तो अनंता आत्माओनो स्वभाव चाहे अनंता सिद्ध परमात्मा हो के अनंता संसारी आत्मा हो, बधानो स्वभाव समान ज होय, तेथी अनंता जीवो

પણ તીર્થકરત્વયુક્ત માનવા પડશે ! અર્થાત् પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની પર્યાયનો સ્વભાવ તીર્થકરનો છે. પર્યાયનો સ્વભાવ તીર્થકરરૂપ હોવા છતાં અર્થાત् એક સ્વભાવ સમવાય મોજૂદ હોવા છતાં બાકીના ચારેય સમવાય ભેગા મફલું ત્યારે પાંચમું સમવાય-તીર્થકરત્વ ભેગા થર્ઝને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની પર્યાયમાં તીર્થકરત્વપણું પરિણમશે.

પાંચેય સમવાય પર્યાયરૂપ હોવા છતાં પાંચેયની પોતાની વિશિષ્ટતા છે. નિમિત્તરૂપ સમવાય પરદ્રવ્યની જ પર્યાય હોય, એક જ દ્રવ્યના અન્યગુણની પર્યાયને પાંચ સમવાયમાં નિમિત્તરૂપ સમવાય નથી ગણવામાં આવતી પરંતુ અન્ય પરદ્રવ્યની પર્યાયને નિમિત્તરૂપ સમવાયમાં લેવાય છે અને તે પર્યાય સદ્ગ્રાવરૂપ પણ હોઈ શકે ને અસદ્ગ્રાવે પણ હોઈ શકે છે. બાકીના ચારેય સમવાયની પર્યાય સદ્ગ્રાવરૂપ જ હોય છે. બીજી વિશેષતા ઓ છે કે સ્વભાવ-સમવાય સિવાયના ચારેય સમવાય જે પર્યાયનું જે સમયે પરિણમન થવાનું હોય તે સમયે જ તેનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે, વહેલું નહીં. પરંતુ સ્વભાવ સમવાયને કાળનું બંધન લાગુ પડતું નથી. અર્થાત્ બાકીના ચારેય સમવાયની હ્યાતી ન હોય અને પર્યાયનું પરિણમન પણ ન હોય છતાં તેનો સ્વભાવ સમવાય હોય છે. દા.ત. બાળકીનો જન્મ થતાં ‘આ બાળકીનો માતા બનવાનો સ્વભાવ છે.’ ત્યાં તે બાળકીનો સ્વભાવ પિતૃત્વનો નથી પણ માતૃત્વનો છે અને તે પર્યાયરૂપ સ્વભાવ સમવાય વર્તમાનમાં હ્યાત છે. પરંતુ માતૃત્વપણે પરિણમન તો ત્યારે જ થશે કે જ્યારે બાકીના ચારેય સમવાય આવીને ભેગા થશે.

અટલે કે પર્યાયનું પરિણમન ન હોવા છતાં સ્વભાવ-સમવાયનું અસ્તિત્વ હોય છે. એ રીતે સ્વભાવ-સમવાયને ‘તત્સમયપણું’ લાગું પડતું નથી.

નિષ્કર્ષ ઓ કે પર્યાયગત્ પાંચેય સમવાય વડે પરિણમતા પર્યાયના પરિણમનને ન તો પોતાના દ્રવ્ય-ગુણના કારણપણાની અપેક્ષા છે કે ન તો નિમિત્ત-પરદ્રવ્યની પરાધીનતા છે. પર્યાયના પરિણમનની આવી સ્વતંત્રતાની પરાકાદ્ધા સમજમાં આવતાં સત્ અહેતુક સ્વતંત્રપણે પરિણમતી પર્યાયનો હું કર્તા નથી પરંતુ માત્ર જ્ઞાતા છું ઓમ અકર્તૃત્વ સ્વભાવી જ્ઞાયકની દૃષ્ટિ ઉદિત થાય છે. એવી ભાવના સહ....